

Η σιωπή για την εβραϊκή γενοκτονία στη μεταπολεμική Ελλάδα

Ένα ερμηνευτικό σχεδιάσμα

Της ΚΕΡΑΣΙΑΣ ΜΑΛΑΓΙΩΡΓΗ

Παρόλο που τα τελευταία χρόνια αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες έχουν ασχοληθεί με τις εβραϊκές κοινότητες και την εβραϊκή μνήμη στην Ελλάδα, η έρευνα βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Η παρατήρηση ότι στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυριαρχεί η σιωπή για τη Γενοκτονία αποτελεί κοινό τόπο στις ιστορικές μελέτες περί μνήμης¹: οι συγγραφείς καταθέτουν προτάσεις ερμηνείας του φαινομένου αυτού, αλλά δεν έχει γίνει ακόμη συστηματική έρευνα. Το παρόν κείμενο¹ αποτελεί ένα πρώτο σχεδιάσμα για την ερμηνεία της σιωπής, στην Ελλάδα της μεταπολεμικής εποχής, όσον αφορά το θέμα της Γενοκτονίας.²

Οι πρώτοι Εβραίοι που επέστρεψαν μετά τον πόλεμο ήταν όσοι είχαν συμμετάσχει στην Αντίσταση ή είχαν καταφέρει να κρυφτούν και να αποφύγουν την εκτόπιση. Φτάνοντας στις πόλεις τους δεν είχαν παρά να περιμένουν την επιστροφή των δικών τους και να αναζητούν πληροφορίες γι' αυτούς. Σε αντίθεση με εκείνους που έζησαν το Άουσβιτς, δεν ήξεραν ότι με την επιστροφή τους δε θα έβρισκαν ζωντανό σχεδόν κανένα μέλος της οικογένειάς τους. Όταν άρχισαν να επιστρέφουν οι πρώτοι εκτοπισθέντες, αντιμετώπισθηκαν με καχυποψία και απροθυμία, εφόσον ο κόσμος δεν ήθελε και δεν μπορούσε να πιστέψει τι είχε συμβεί. Η παρακάτω μαρτυρία είναι χαρακτηριστική: «Εμείς, που ήμασταν εδώ, σκεφτόμασταν ότι οι άνθρωποι ήταν ψυχοπαθείς, έλεγαν τρελά πράγματα. Ήταν πολύ

δύσκολη στιγμή. Ο κόσμος άρχισε να έρχεται μετάξυ Μαΐου και Ιουλίου. Όταν άκουσα ότι ο γαμπρός μου είχε έρθει χωρίς την αδερφή μου τη Μαρκέλλα και με άλλη σύζυγο τρελάθηκα. Δεν ήθελα να τον συναντήσω. Οι άνθρωποί μου προδόθηκαν» (στο Lewkowicz 2000: 255). Για ένα μεγάλο διάστημα, οι διασωθέντες από τα στρατόπεδα βίωναν την εμπειρία του αποκλεισμού από τους ίδιους τους Εβραίους της κοινότητάς τους.

Θεωρώ ότι σημαντικός παράγοντας ήταν και η ψυχική κατάσταση των ίδιων των μη εκτοπισθέντων. Έχοντας υποφέρει και οι ίδιοι μακριά από τα σπίτια τους, δεν μπορούσαν να διαχειριστούν ούτε την ανάμνηση της δικής τους εμπειρίας, ούτε τις πιθανές τύψεις τους ή την ενοχή τους απέναντι στη φρίκη που βίωσαν όσοι επέστρεφαν από τα στρατόπεδα: «Για πολλά χρόνια ντρεπόμαστε να συναντηθούμε και να πούμε πως και εμείς που κρυβόμαστε είχαμε υποφέρει, παρ' όλο που δεν φτάσαμε στο θάνατο» (μαρτυρία Ρόζα Ασέρ-Πάρντο, στο Fleming 2009: 251).

Η σχέση ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες επιζώντων είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο ζήτημα. Σε μια εποχή όπου οι Εβραίοι ένιωθαν προδομένοι από τους Χριστιανούς γείτονές τους, την ηγεσία τους – στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης – κι από κάποιους ομόθρησκούς τους, μερικές φορές η διάσωση από τα στρατόπεδα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη συνεργασίας. Το κυνήγι των συνεργατών των Γερμανών και οι δίκες πολλές φορές «ανέδειξαν την παράνοια που επικρατούσε ανάμεσα στις διάφορες ομάδες των επιζώντων» (Fleming 2009: 250). Αμοιβαία καχυποψία και δυσπιστία προκαλούσαν οι εντελώς διαφορετικές εμπειρίες εκτοπισθέντων και μη. Όσοι κρύφτηκαν ή συμμετείχαν στην Αντίσταση είχαν αναπτύξει δεσμούς με Χριστιανούς, εί-

1 Το κείμενο αποτελεί συνοπτική παρουσίαση εργασίας μου στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος «Ανθρωπολογία των εθνοτικών ομάδων: Η περίπτωση της εβραϊκής ταυτότητας» του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).

2 Για ένα πιο συνολικό ερμηνευτικό εγχείρημα για τη σιωπή και την έξοδο από τη σιωπή στη σημερινή Ελλάδα, βλ. Γιακουμάκη (υπό έκδοση).

χαν δεχτεί βοήθεια από αυτούς κι ένιωθαν ηρωικά διότι είχαν πολεμήσει τον εχθρό. Όσοι είχαν εκτοπισθεί, και άρα είχαν βιώσει τη φρίκη των στρατόπεδων και την έλλειψη βοήθειας, επίσης ανέπτυξαν αισθήματα ηρωισμού διότι είχαν καταφέρει να επιβιώσουν. Οι διαφορετικές αυτές εμπειρίες δημιουργούσαν ψυχικά φορτισμένες σχέσεις και προστριβές ανάμεσα στις δύο ομάδες.

Σημαντικό ρόλο στη σιωπή έπαιξε φυσικά και το ψυχολογικό βάρος που άφησε στους εκτοπισμένους η εμπειρία στα στρατόπεδα, γεγονός που ερχόταν σε απόλυτη αντίθεση με τις προπολεμικές μνήμες. Η γενοκτονία προκάλεσε ρήξη στη γενεαλογική συνέχεια και τραυμάτισε τους Εβραίους τόσο ως άτομα, όσο και ως συλλογικότητα. Μετά τον πόλεμο, τα θύματα επιχειρούν να «απωθήσουν» τη μνήμη, ώστε να μπορέσουν να ζήσουν μια «φυσιολογική ζωή», διαδικασία που είχε ξεκινήσει ήδη από τα στρατόπεδα στα πλαίσια της ανάγκης για επιβίωση. Το πένθος για τους νεκρούς, η διαχείριση των πολύπλοκων συναισθημάτων απέναντι στην επαφή με το αδιανόητο, αλλά και της αδυναμίας και της απειλής, ο επαναπροσδιορισμός της προσωπικής ηθικής, η αποκατάσταση της αυτοεκτίμησης, της αυτοπεποίθησης και της εμπιστοσύνης στους ανθρώπους, αφέθηκε για τις επόμενες γενιές (Ασέρ, 2007: 131). Η εμπειρία του ξεριζωμού γέμισε εκτοπισμένους και μη με ανασφάλεια, αίσθημα που πέρασε ως ένα βαθμό και στα παιδιά τους. Το τραύμα της γενοκτονίας είχε διαγενεαλογικές επιπτώσεις στους απογόνους, τόσο των θυμάτων, όσο και των θυτών. Η δεύτερη γενιά μεγάλωσε σε ένα υπερπροστατευτικό περιβάλλον, με την έννοια μιας προληπτικής προετοιμασίας των παιδιών απέναντι σε μια επικείμενη δεύτερη γενοκτονία. Για πολλά χρόνια, γονείς και παιδιά ενεπλάκησαν σε μια «συνωμοσία σιωπής»: οι γονείς δεν μιλούσαν και τα παιδιά δεν ρωτούσαν· οι γονείς δυσκολεύονταν να μιλήσουν για εμπειρίες που δεν μπορούσαν να εκφραστούν με λόγια, ενώ το τραύμα για τα παιδιά είχε να κάνει κυρίως με το γεγονός ότι κληρονομούσαν κάτι ανείπωτο και μη κατανοητό. Η συγκριτική μελέτη της ψυχολόγου Ραχήλ Φλωρεντίν για τις επιπτώσεις της γενοκτονίας στα παιδιά Ελλήνων Εβραίων στην Ελλάδα και το Ισραήλ, αναλύει την ενδοψυχική τους σύγκρουση: νιώθουν συμπάθεια και ταύτι-

ση για τους γονείς τους, και ταυτόχρονα εχθρότητα, επειδή δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους διώκτες τους. Ο γνωστός ισραηλινός συγγραφέας David Grossman (2007), αφού μιλά για τη δυσφορία του ως παιδί απέναντι στη σιωπή των μεγάλων, διηγείται την αντίδρασή του ως πατέρας, όταν, πριν είκοσι χρόνια περίπου, ο τρίχρονος γιος του του έθεσε για πρώτη φορά το ερώτημα τι είναι οι Ναζί, τι έκαναν και γιατί: *«Και δεν ήθελα να του πω. Εγώ, που είχα μεγαλώσει μέσα στη σιωπή και τους θραυσματικούς ψιθύρους, οι οποίοι με είχαν γεμίσει με τόσους πολλούς φόβους και εφιάλτες, εγώ που είχα γράψει ένα βιβλίο για ένα αγόρι που σχεδόν τρελαίνεται εξαιτίας της σιωπής των γονιών του, ξαφνικά κατάλαβα τους γονείς μου και τους γονείς των φίλων μου που επέλεξαν να μείνουν βουβοί. Ένωσα ότι αν του έλεγα, ακόμα κι αν υπαινισσόμουν τι είχε συμβεί εκεί πάνω, κάτι από την αγνότητα του τρίχρονου γιου μου θα μολυνόταν· ότι... δε θα ήταν ποτέ ξανά το ίδιο παιδί. Δε θα ήταν πια καθόλου παιδί».*

Ταυτόχρονα, η αριθμητική περιθωριοποίηση των εβραϊκών κοινοτήτων, η απώλεια της ευρωστίας τους για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, τα πολλαπλά προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν, η ανάγκη για ένα νέο ξεκίνημα μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον (όπως αποτυπώθηκε κυρίως στο ζήτημα της διεκδίκησης των περιουσιών) και για διαχείριση της τραυματικής εμπειρίας της γενοκτονίας, ανάγκασε τις εβραϊκές κοινότητες να επιλέξουν την εσωστρέφεια, τη διατήρηση ενός χαμηλού δημόσιου προφίλ και τη σιωπή. Τα λιγοστά βιβλία για τη Γενοκτονία που εκδίδονται εκείνη την περίοδο, προορίζονται για τις εβραϊκές οικογενειακές βιβλιοθήκες και οι εκδόσεις είναι γαλλόφωνες, αφού οι εβραϊκές κοινότητες δε θέλουν και δεν μπορούν να απευθυνθούν ακόμα στο ελληνόφωνο κοινό.

Οι διαφορετικές προτεραιότητες που δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη της συζήτησης γύρω από τη γενοκτονία δεν ήταν κάτι που αφορούσε μόνο τις εβραϊκές κοινότητες, αλλά το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η χριστιανική ελληνόφωνη πλειονότητα είχε «δικά της» (σκοπίμα χρησιμοποιώ την αντωνυμία) προβλήματα να επιλύσει και «δικά της»

τραύματα να διαχειριστεί και δεν ενδιαφερόταν για το άμεσο παρελθόν των Ελλήνων Εβραίων. Η Κατοχή και ό,τι τη συνόδευσε (λιμός, αντίσταση, αντίποινα, εμφύλιος κατοχής κ.λπ.) είχε οδηγήσει στην ερήμωση πολλών χωριών, στην καταστροφή της παραγωγής και των έργων υποδομής, στην εκτίναξη του πληθωρισμού, και σε μεγάλο αριθμό αστέγων, κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε με έναν άγριο Εμφύλιο –για τις ανάγκες μάλιστα του οποίου δαπανήθηκε μεγάλο ποσοστό της αμερικανικής βοήθειας. Οι συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου, ο οποίος σε ιδεολογικό επίπεδο δεν έληξε παρά μόνο στη μεταπολίτευση, ευνόησε να μείνει στην αφάνεια το ζήτημα της Γενοκτονίας για πολλά χρόνια. Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, η διαιρετική τομή βενιζελικών- αντιβενιζελικών δεν είναι πλέον δραστική, αλλά αντικαθίσταται από τη διαίρεση εθνικοφρόνων και μη. Για πολλά χρόνια, απόλυτη προτεραιότητα της πολιτικής ηγεσίας ήταν η εξουδετέρωση των τάσεων που ευνοούσαν το ΕΑΜ, η περιθωριοποίηση και εξουδετέρωση των Αριστερών και η εδραίωση της κυριαρχίας της Δεξιάς στις μάζες. Μέσα σε ένα τέτοιο πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα, η μνήμη του Έλληνα Εβραίου αποτελούσε, στην καλύτερη περίπτωση, δευτερεύον ζήτημα και ήταν δύσκολο να αναδυθεί. Όσοι διανοούμενοι δεν συμμετέχουν στην προπαγάνδα, καταφεύγουν στη σιωπή ή την αυτολογοκρισία. Η λογοτεχνική κριτική, ο πεζός λόγος και οι κοινωνικές επιστήμες περνούν σε μια περίοδο εσωστρέφειας. Στα σχολεία η διδασκαλία της ιστορίας φτάνει μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, η κοινωνιολογία παραμένει ύποπτη επιστήμη, η πολιτική επιστήμη περιθωριακή, η σύγχρονη ιστορία δε διδάσκεται και η οικονομική και πολιτισμική υποβαθμίζονται. Με άλλα λόγια, το πολιτικό, κοινωνικό, διανοητικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής δεν ευνοεί τη συζήτηση για τη Γενοκτονία, αλλά και για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία γενικότερα.

Στη μακρά διάρκεια, σημαντικό ρόλο για τη σιωπή για τη Γενοκτονία θεωρώ ότι έπαιξαν δύο σημαντικοί παράγοντες: α) η μακρά παράδοση του (χριστιανικού) αντιεβραϊσμού στον ελληνόφωνο χώρο, και β) η αντιμετώπιση των Εβραίων ως μη Ελλήνων και η μη ένταξή τους στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα.

Η συνάντηση του ελληνικού αντιεβραϊσμού, του αντισημιτισμού και του ελληνικού εθνικισμού συνέβαλαν στη διαμόρφωση των συνθηκών που επέτρεψαν την απουσία των Εβραίων και της Γενοκτονίας από τη συλλογική μνήμη. Μετά τον πόλεμο, αν και οι ολιγάριθμες και αποδυναμωμένες πλέον εβραϊκές κοινότητες δεν ήρθαν ξανά αντιμέτωπες με τέτοιας έκτασης αντισημιτικά επεισόδια, αντιμετωπίστηκαν συχνά με εχθρότητα και ακαμψία από το χριστιανικό πληθυσμό, κυρίως με αφορμή το ζήτημα των περιουσιών.

Ουσιαστικά, οι Εβραίοι δεν θεωρήθηκαν ποτέ τμήμα του «ελληνικού έθνους». Η νεοελληνική ταυτότητα βασίστηκε στην ελληνική γλώσσα και την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, σχήμα από το οποίο η ελληνική κοινωνία δεν έχει ακόμα απαγκιστρωθεί πλήρως και που έχει εμποδίσει την ένταξη των εθνοτικών «Άλλων» σε αυτό που ορίζεται επίσημα ως «ελληνικό έθνος». Στα μάτια των Ελλήνων Χριστιανών, η εβραϊκή γενοκτονία δεν αφορούσε την ελληνορθόδοξη κοινότητα, αλλά «Άλλους». Ο ιστορικός Γιώργος Μαργαρίτης επισημαίνει πως, αν και στην Ελλάδα δεν εκδηλώθηκε ο αντισημιτισμός στον ίδιο βαθμό με τους Ναζί, πιστευόταν «ότι τα προβλήματα που είχαν οι Γερμανοί με τις εβραϊκές κοινότητες ήταν ένα “εσωτερικό” τους ζήτημα και όχι μια εθνική –για τους Έλληνες και την Ελλάδα– υπόθεση» (2005: 122). Έμμεση διάκριση ανάμεσα στο Εμείς και το Άλλοι έκανε ακόμα και ο ευαισθητοποιημένος για το θέμα λογοτέχνης Γιώργος Ιωάννου, όταν το 1977 έγραφε ερμηνεύοντας τη σιωπή και την καθυστέρηση: *«Ήταν οι μνήμες νωπές, είχαμε κι εμείς τα δικά μας, δε χρειάζονταν ακόμα βιβλία»* (στο Βαρών- Βασάρ 2009: 319). Η ελληνική επιστημονική κοινότητα δεν ενδιαφέρθηκε για τις λιγοστές μελέτες της εποχής γύρω από την εκτόπιση και την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων, γιατί πραγματευόταν ένα θέμα που δεν την αφορούσε. Για πολλά χρόνια, η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων δεν εντάχθηκε στο ελληνικό εθνικό αφήγημα, εφόσον η ελληνικότητα ερμηνευόταν ως ελληνορθόδοξη και χωρίς πολυπολιτισμικό παρελθόν. Το κλίμα που ακολούθησε τη νίκη του κυβερνητικού στρατού στον Εμφύλιο, η συνεχής έμφαση στον κομμουνιστικό κίνδυνο, και αργότερα η δικτατορία, ευνόησαν τη συνέχιση της θέασης του Εβραίου ως «Άλλου». Ο ρόλος της Ορ-

θοδοξίας στην ελληνική εθνική ταυτότητα ενισχύθηκε εκ νέου και δόθηκε νέα έμφαση στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό.

Ακόμα και η συγκυρία της μεταπολίτευσης δε στάθηκε ευνοϊκή για το άνοιγμα της συζήτησης γύρω από τη Γενοκτονία. Για άλλη μια φορά, η ελληνική κοινωνία έχει διαφορετικές προτεραιότητες, αφού έρχεται επιτέλους η στιγμή να σπάσουν άλλες σιωπές για την Αντίσταση, τον Εμφύλιο, τις διώξεις των αριστερών, τη δικτατορία. Η Αριστερά μπαίνει ξανά στον επίσημο λόγο μετά από μακρά περίοδο περιθωριοποίησης και εσωστρέφειας και εκείνο που την ενδιαφέρει πρώτα και πάνω απ' όλα είναι η αποκατάσταση των αγώνων της. Έτσι, «δε θα εντάξει στα θέματα που την ενδιαφέρουν αυτή τη λησμονημένη ιστορία» (Βαρών-Βασάρ 2009: 319).

Η σιωπή γύρω από τη γενοκτονία δεν υπήρξε ελληνική ιδιαιτερότητα. Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται σε ένα ευρύτερο διεθνές πλαίσιο όπου η συζήτηση για το ζήτημα ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι αποδεκατισμένες εβραϊκές κοινότητες έχουν ανάγκη τη λήθη και τη σιωπή για να επιβιώσουν, και ταυτόχρονα οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, αφοσιωμένες στην προσπάθεια ανοικοδόμησής τους, δε «θέλουν» να ακούσουν. Το ψυχροπολεμικό κλίμα ευνοεί τη σιωπή σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο: από τη στιγμή που ο εχθρός εκείνη την περίοδο είναι ο κομμουνισμός και όχι ο ναζισμός και από τη στιγμή που η Γερμανία είναι σύμμαχος της Αμερικής, η Δύση δεν συζητά το θέμα της εξόντωσης των Εβραίων από τους Ναζί. Άλλωστε, η ανάδυση της μνήμης της Γενοκτονίας αποτελούσε και αποτελεί δύσκολη υπόθεση, αφού δεν είναι εύκολη η παραδοχή της διάπραξης μιας τέτοιας θηριωδίας από «πολιτισμένους Ευρωπαίους Χριστιανούς». Οι Εβραίοι εντάχθηκαν στην ευρύτερη κατηγορία των θυμάτων πολέμου και αγνοήθηκε η ρατσιστική διάσταση της εξόντωσής τους. Στο ίδιο το νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ, μέχρι τη δεκαετία του 1960 προέχει η ανάγκη προβολής ηρώων και όχι θυμάτων, της ιστορίας της εθνικής εστίας και όχι της διασποράς (βλ. Μπενβενίστε 1998).

Σημαντικός παράγοντας λοιπόν υπήρξε και το διεθνές πλαίσιο, αφού η σιωπή γύρω από τη γενοκτονία ήταν ο γενικός κανόνας της μεταπολεμικής και

ψυχροπολεμικής περιόδου σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ένταξη της γενοκτονίας στη συλλογική μνήμη στην Ελλάδα θα αρχίσει να λαμβάνει χώρα μόλις στη δεκαετία του 1990, όταν η ισχύς πολλών από τους παράγοντες που επέβαλαν τη σιωπή θα έχει μετριαστεί. Η εξέταση των παραγόντων αυτών θεωρώ ότι χρήζει ξεχωριστής παρουσίασης.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Ασέρ, Αριέλα 2007. «Απόγονοι Θυμάτων και Θυτών: Τραύματα της Ιστορίας». Στο: Βασιλική Γεωργιάδου-Αλκης Ρήγος (επιμ.), *Άουσβιτς. Το Γεγονός και η Μνήμη του: Ιστορικές, Κοινωνικές, Ψυχαναλυτικές και Πολιτικές Όψεις της Γενοκτονίας*. Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 123-140.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ 2009. «Η Γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944) και η Αποτύπωσή της: Μαρτυρίες, Λογοτεχνία και Ιστοριογραφία». Στο: Γ. Αντωνίου- Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η Εποχή της Σύγχυσης. Η Δεκαετία του '40 και η Ιστοριογραφία*. Αθήνα, σσ. 289-343.
- Γιακουμάκη, Β. «Αναγκαίες Ευαισθησίες: Η Ανάδυση της Εβραϊκότητας στην Ελληνική Δημόσια Ζωή». Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. κ.ά. (επιμ.), *Αναθεωρήσεις του Πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική Έρευνα στην Ελληνική Κοινωνία*. Τόμος Β'. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (υπό έκδοση).
- Μαργαρίτης, Γιώργος. *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την Καταστροφή των Μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*. Αθήνα: Βιβλιόραμα 2005.
- Μπενβενίστε, Ρίκα 1998. «Εβραϊκή Ιστορία, Εβραϊκή Μνήμη, Μνημονικοί Τόποι». Στο: Ο. Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Πόλις, σσ. 30-61.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος 1986. *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα.
- Fleming, K. E. 2009. *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Grossman, David 2007. "Confronting the Beast". *The Guardian*, 15 Σεπτεμβρίου.
- Lewkowicz, Bea 2000. "After the War We Were All Together": Jewish Memories of Postwar Thessaloniki". Στο: Mark Mazower (ed.), *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σσ. 247-272.

[Η κα **Κερασία Μαλαγιώργη** είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Το παρόν άρθρο αποτελεί περίληψη ευρύτερης μελέτης η οποία υποβλήθηκε στο *Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου και βραβεύτηκε από την Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*].